

“GLOBALLASH SHÁRAYATINDA FILOLOGIYANIN AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

FUNKSIONALLIQ GRAMMATIKANIN TIYKARGI TUSINIKLARI MENEN KATEGORIYALARI

Orazimbetov A. Q.

*Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq instituti, filologiya
ilimleriniń kandidati, docent.*

Hár bir grammatikada funktsional aspekt belgili dárejede sáwlelenedi. Funktsionallıq grammatika grammatika teoryasınıń bayanlanıwınıń ayrıqsha bir túri. Funktsionallıq grammatikanıń baslı túsiniqleri menen kategoriyları sana hám oylawdıń nátiyjesinde bolmıstı qabıllaw hám túsiniw procesi arqalı anıqlanadı.

A.V. Bondarko funktsionallıq grammatikanıń sistemasın anıqlaw menen izertlewde semantikalıq kategoriylar hám onıń tildegi kórinisin negizge aladı. Bul grammatikanıń konseptuallıq tiykarı: «funktsional-semantikalıq kategoriya, funktsional-semantikalıq maydan (FSM), kategoriyalıq jaǵdaylar (KJ)» [Bondarko A. 2001: 11].

Morfologiyalıq kategoriylar funktsional-semantikalıq kategoriylardıń tiykarǵı shıǵıs punkti retinde qaraladı. Máselen, meyl kategoriyası- modallıq, máhal kategoriyası- temporallıq, túr kategoriyası- aspektuallıq, bet kategoriyası- personallıq, salıstırıw dárejesi- komparativlik t.b.

Bul process tómendegi tiykarǵı etaplar arqalı iske asadı:

1) Morfologiyalıq kategoriyanıń ulıwma mánisi hám onıń aǵzalarınıń mánileri oray xızmetin atqarıp, óz dógeresine sáykes mánilerdi anlatıwshı qurallardı jámlestirip keledi;
2) Morfologiyalıq kategoriylardı úyreniwde konteksttiń qarım-qatnası anıqlanadı;
3) Sol FSK nıń leksika hám sóz jasawshı birlikleriniń morfologiyalıq kategoriylardıń forma-aǵzaları paradigmasına tási. Funktsional-semantikalıq maydan ishindegi mikromaydanlar úyreniledi.

4) FSK nıń basqa kategoriylar menen baylanıslılıǵı belgilenedi, olardıń qarım-qatnasları úyreniledi.

5) Konkret tildegi FSK ǵa basqa tillerdegi sáykes kategoriylar menen salıstırıw alıp barıladı.

Grammatikalıq forma hám kategoriylardıń funktsional xızmetlerin úyreniw funktsional-semantikalıq maydanlar sheǵarasında alıp barıladı.

Funktsional-semantikalıq maydan – bul bir semantikalıq sheńberge tiyisli konkret tildiń grammatikalıq (morfologiyalıq, sintaksislik) qurallarınıń leksikalıq, leksika-semantikalıq hám sóz jasawshı elementleri menen birge qarım qatnasta qalıplesken eki tárepli (mánilik -formalıq) pútinligi.

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŇ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Funkcionalq-semantikalıq maydanlar sisteması qaraqalpaq tilinde tómendegi maydanlıq toparlardı óz ishine qamtıydı:

1) Predikativlik yadrolı maydanlar toparına aspektuallıq, temporallıq, modallıq, taksis, kauzallıq, ekzistencionallıq, zaloglıq, personallıq kiredi. Keyingi ekewi predmetlik penen de baylanıslı.

2) Predmetlik yadrolı maydanlar toparı: subyektivlik, obyektivlik, zaloglıq, personallıq.

3) Atributivlik yadrolı aydanlar toparı: Komparativlik, possessivlik.

4) Pısıqlawıshlıq yadrolı maydanlar toparı: lokativlik, temporallıqtıń pısıqlawıshqa baylanıslı aspekti.

Bul ayılǵan FSM lar, álbette, olardıń barlıǵın tolıq qamtımaydı. Bul másele tilde óz aldına úyreniwdi talap etedi. Joqarıda ayılǵan FSM sisteması bir birinen óziniń strukturası boyınsha da ajralıp turadı.

FSM nıń eki tiykarǵı stukturalıq tipin atap kórsetiwge boladı:

1) Monocentrlik (bir oraylıq) maydan. Bular belgili bir grammatikalıq kategoriyalarǵa súyenedi. Qaraqalpaq tilinde bunday maydanlar tómendegiler: aspektuallıq (orayı- túr kategoriyası), temporallıq (orayı- máhál kategoriyası), modallıq (orayı- meyil kategoriyası), zaloglıq (orayı- dáreje kategoriyası aktiv- passiv), komparativlik (orayı-kebetlik hám ráwishtiń salıstırıw dárejesi), personallıq eki bir birine baylanıslı formalar sistemasına (bet kategoriyası hám betlew almasıqları) súyenedi.

2) Policentrlik (kóp oraylıq) maydan. Bular hár qıylı tillik qurallardıń (morfologiyalıq, sintaksislik, leksika-grammatikalıq, leksikalıq) jıynaǵına tiykarlanıp bir sistema formasına súyene almaydı. Buǵan taksis, ekzistencionallıq, lokativlik, possessivlik kiredi.

Kategoriyalıq jaǵday teoriyası funkcional-semantikalıq maydan teoriyasınıń dawamın hám rawajlanıwın bildiredi. Til semantikasın sóylew dárejesinde analizlew probleması kategoriyalıq jaǵday túsiniǵine tiykarlanadı [Bondarko A. 2004: 21]. Kategoriyalıq jaǵday túsiniǵine tiykarlanǵan analiz grammatikalıq formanıń mánisi hám funkciyası sıyaqlı dástúriy túsiniǵe salıstırǵanda qosımsha tolıqtırıwshı analiz esaplanadı

Funkcional grammatika formal grammatikaǵa tiyisli kategoriyalar menen birliklerdi tómendegi funkcional-semantikalıq kategoriyalarǵa jámlestirip úyrenedi:

Aspektuallıq- hárekettiń waqıtqa qatnaslı xarakterin bildiretuǵın funkcional-semantikalıq kategoriya.

Temporallıq- hárekettiń, belginiń sóylew waqtına qatnaslı xarakterin bildiretuǵın funkcional-semantikalıq kategoriya.

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Taksis- tutas bir waqıtlıq dáwir ishindegi xabarlanıp atırǵan fakttiń basqa bir xabarlanıp atırǵan faktke waqıtlıq qatnasın bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Ekzistencionallıq- obyektiv dún'ya yaki onıń ayırım bólekshesindegi konkret belgige iye bolǵan obyektin bar yekenligin tastıyıqlawshı yaki biykarlawshı funcional-semantikalıq kategoriya.

Kauzativlik- basqa bir sub'ektin buyırwı, soranıwı, ótiniwi, májbúrléwi boyınsha islenetuǵın is-háreketti bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Personallıq- háreket yaki belgi iyesinin sóylew procesi qatnasıwshıları menen qatnasın ańlatatuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Komparativlik- zattın yaki hárekettin belgisinin ekinshi bir belgige salıstırw mánisin bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Lokativlik- zattın, hárekettin, waqıyanın konkret orında júzege shıǵıwın yaki jaylasıwın bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Modallıq- ǵap mazmunınin obyektiv shınlıqqa qatnasın hám sóylewshinin ǵap mazmunına bolǵan qatnasın bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Possessivlik- qanday da bir obyektin (zattın) subyektke tiyisliligin bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Zaloglıq- is-hárekettin logikalıq subyekt hám obyektke qatnasın bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Kvantativlik- zatlardıń, belgilerdin, is-háreketlerdin, hál-jaǵdaylardın sanlıq muǵdarlıq ólshemin bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Kvalitativlik- sapalıq belgilerdi (qásiyeti, tábiyatı, qunlılıǵı t.b.) bildiretuǵın funcional-semantikalıq kategoriya.

Grammatikanın bir tipi hám baǵdarı retinde funkcional grammatikanın wazıypası grammatikalıq birliklerdin tildin túrli tarawları elementleri menen qatnasın hárekettegi (janlı) tildegi funkciyasın úyreniw bolıp tabıladı. Til birliklerin funkcionallıq aspektte úyreniw lingvistikanın tiykarǵı baǵdarlarının biri [Avrorin V. 1975:4]. Funcional grammatika hámme tillerge ortaǵ birdey bayanlaw sistemasın ózinde jámley almaydı. Funcional grammatikanın bayanlaw principinde ulıwma baǵdar hám dástúrler bolǵanı menen hár bir tildin konkret realizaciyası sol tildin qurılıshlıq ózgesheliginen hám tipinen kelip shıqqan halda ámelge asıwı kerek. Qaraqalpaq tilinin funkcionallıq grammatikasın dúziw, hár bir funcional-semantikalıq kategoriyanın ańlatılıw usılları hám quralları boyınsha arnawlı ilimiy izertlew jumısların alıp barıw búgingi kúnnin talabına tolıq juwap beredi.

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍDA FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Әдебиятлар

1. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка, Ленинград, 1975. – 274 с.
2. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Москва, 2001. – 208 с.
3. Бондарко А.В. Теоретические проблемы русской грамматики. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – 208 с.